



مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی

سلسله انتشارات بخش کتابخانه

۱۸

بزم آوردی دیگر

تألیف

عباس زریاب خویی

به اهتمام

دکتر سید صادق سجادی

تهران - ۱۳۸۶

زریاب خویی، عباس. ۱۲۹۷ - ۱۳۷۳.

بزم آوردی دیگر / تألیف عباس زریاب خویی: به اهتمام سید صادق سجادی. - تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. ۱۳۸۴.

۵۰۴ ص. -- (مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، سلسله انتشارات بخش کتابخانه: ۱۸)
ISBN: 964 - 7025 - 37 - 8: ۵۰۰۰ ریال

فهرستبومی بر اساس اطلاعات فیبا.

۱. مقاله‌های فارسی -- قرن ۱۴، ۲. ایران -- تاریخ -- مقاله‌ها و خطابه‌ها. الف. سجادی،

محمدصادق. ۱۳۳۳. - گردآورنده: ب. مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. ج. عنوان.

۸۶۲ / ۶۲

PIR ۸۰۷۶ / ۸۶ ر

۱۳۸۴

۴۷۳۹۱ - ۸۴ م

کتابخانه ملی ایران



نام کتاب: بزم آوردی دیگر

مؤلف: عباس زریاب خویی

ناشر: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی (بخش کتابخانه)

حروفچینی: انتشارات طلابیه

لینوگرافی و چاپ و صحافی:

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سازمان چاپ و انتشارات

ناظر چاپ: عبدالرضا زروودی

چاپ اول: ۱۳۸۵

تیراژ: ۱۰۰۰ جلد

قطع رقعی: ۲۸۰ صفحه

بها: ۵۰۰۰ تومان

شابک: ۸ - ۳۷ - ۷۰۲۵ - ۹۶۴

ISBN: 964 - 7025 - 37 - 8

حتی چاپ محفوظ است



نقاشی از شراره صالحی

فهرست مندرجات

پیشگفتار کاظم موسوی بجنوردی	۹
پیشگفتار دکتر صادق سجادی	۱۱
در رثای استاد دکتر عباس زریاب خویی - از احمد تفضلی	۱۷
الف - ایران پیش از اسلام	
۱ - ساسانیان	۲۳
۲ - افسانه فتح‌الحضر در منابع عربی و شاهنامه	۱۱۳
ب - مباحث تاریخی	
۳ - سازمان اداری ایران در زمان حکومت ایلخانان	۱۲۷
۴ - سه نکته درباره رشیدالدین فضل‌الله	۱۸۹
۵ - داستان کشته شدن مجدالدین بغدادی	۲۰۳
۶ - کتیبه اورارتو	۲۰۹
۷ - فردوسی و طبری	۲۱۱
ج - شعر و ادب و لغت	
۸ - قصیده‌ای از ابن‌سینا	۲۲۳
۹ - صاحب‌بن عباد در نظر یک مخالف	۲۲۹
۱۰ - در معنی دو بیت از حافظ	۲۳۵
۱۱ - در باب تاریخ اسلام و سیره نبوی	۲۴۷
۱۲ - در استعمال گمان	۲۶۱

۱۳ - نظریاتی دربارهٔ وضع لغات علمی و فرهنگی ۲۶۷

د - ترجمه‌ها

۱۴ - دیوانگان در آثار عطار ۲۷۹

۱۵ - خوارزم قدیم ۳۰۹

ه - علم و اندیشه

۱۶ - پارادوکس‌های نظام ۳۱۹

۱۷ - یک مناظره دربارهٔ احکام نجومی ۳۳۵

و - نقد و معرفی کتاب

۱۸ - ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان ۳۴۷

۱۹ - اسرارالتوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید ۳۴۵

۲۰ - مخارج الحروف ۳۵۱

۲۱ - تاریخ ادبیات در ایران ۳۵۵

۲۲ - ترجمهٔ تفسیر طبری ۳۵۹

۲۳ - سوغندنامهٔ جهان پهلوان ۳۶۵

ز - گوناگون

۲۴ - پیام شاهنامه دفاع از شرف ملی است (مصاحبه) ۳۷۵

۲۵ - گفتگو با استاد تاریخ (مصاحبه) ۳۸۱

۲۶ - احتجاجات و سؤالات و توضیحات (پرسش و پاسخ) ۳۹۱

۲۷ - فریتز ولف ۳۹۹

۲۸ - دربارهٔ دکتر محمد معین ۴۰۵

۲۹ - زندگانی من ۴۱۳

۳۰ - از میان نامه‌های زنده‌یاد دکتر عباس زریاب خویی ۴۵۳

۳۱ - نمونهٔ نامه‌های استادان خارجی به زریاب خویی ۴۷۱

بَاسْمِ تَعَالٰی شَآنِه

پیشگفتار

اکنون ۱۱ سال از مرگ دکتر عباس زریاب خویی می‌گذرد. نادره‌ای که دانشمندی نامدار، او را از سالهای جوانیش «علّامه» می‌خواند و به تعبیر شادروان دکتر احمد تفصّلی «آخرین حلقه از سلسله‌ای بود که تقی‌زاده و قزوینی و مینوی از زمرهٔ آن بودند».

زریاب مدتی پس از کناره‌گیری اجباری از دانشگاه، به مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی پیوست و ۹ سال عضو شورای عالی علمی این مرکز و مرجع نهایی همه‌کسانی بود که در زمینه‌های مختلف فرهنگ و تمدن ایران و اسلام به تحقیق و تألیف دل بسته بودند. احاطهٔ او بر علوم و معارف اسلامی، تاریخ و ادب و فرهنگ ایرانی، و آنگاه تحقیقات جدید اسلام‌شناسان و ایران‌شناسان پرآوازهٔ جهان، که بسا در تحقیقاتشان به خود زریاب استناد می‌کردند، به درجه‌ای بود که موجب حیرت می‌شد.

مقالاتی که وی تا آخرین ایام حیاتش برای نشریات پژوهشی و دایرةالمعارفها، خاصه دایرةالمعارف بزرگ اسلامی نوشت، و همه از زمرهٔ ذخائر گرانبهای فرهنگی ما به شمار است، عرصه‌هایی وسیع چون تاریخ و جغرافیای تاریخی، ادبیات عربی و فارسی، کلام و فلسفه و عرفان، لغت و نسخه‌شناسی را در بر می‌گرفت و در همهٔ اینها چون متکلم و فیلسوفی متوغل، مورخی آگاه و تیزبین و ادیبی توانا دستی بغایت قوی داشت...

اثری که اینک در دست دارید، مجموعه‌ای است منتخب از مقالات شادروان دکتر زریاب خویی که در سالهای دور و نزدیک در نشریات یا مجموعه‌های پژوهشی، به استثنای دایرةالمعارفها، منتشر شده است.

انتخاب این مقالات از میان آنچه از استاد زریاب به چاپ رسیده، و همه بی‌گمان بازتاب علم و اطلاع و دقت بی‌مانند و وسعت مشرب و دیدگاه‌های گسترده‌اوست، البته دشوار بود. با این همه کوشیده‌ایم مقالاتی از آن میان انتخاب کنیم که هنوز برای اهل تحقیق جذاب و خواندنی است و نکته‌ها می‌توان از آنها برگرفت. این مجموعه به ترتیب موضوعی مقالات تدوین شده و خود می‌تواند مبین علائق زریاب به عرصه‌های مختلف تحقیق در ادوار گوناگون تلقی گردد.

مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی که بنا بر هدفها و دیدگاه‌های فرهنگی خود، بزرگداشت شأن و مقام علمی، و فضایل و خصایل ممتاز دانشی مردان ایران زمین را وظیفه خویش می‌شناسد، با انتشار این مجموعه می‌کوشد یاد زریاب و خدمات بزرگ فرهنگی او را ارجمند شناسد، و هم ابناء روزگار، خاصه جوانان اهل تحقیق را، با گوشه‌ای از آثار و شیوه‌های تحقیق استادان نامدار و حافظان فرهنگ و ادب ایران و اسلام آشنا گرداند.

کاظم موسوی بجنوردی

دربارهٔ این کتاب

مجموعهٔ حاضر، مشتمل بر منتخبی از مقالات تحقیقی، چند مقالهٔ کتابشناسی، یک رسالهٔ دربارهٔ ساسانیان، یک سخنرانی، دو مصاحبه، دو مقاله در احوال دانشمندان، برخی نامه‌ها، یادداشتی در رثای استاد و زندگینامهٔ خود نوشت شادروان دکتر عباس زریاب خویی است، که طی چند دهه از ۱۳۲۹ ش به این سری نوشته یا تقریر شده و در نشریات فارسی زبان انتشار یافته است. گردآوری این دفتر به پیشنهاد استاد ایرج افشار، به مناسبت برگزاری نشستی برای بزرگداشت مقام علمی و معنوی او توسط مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، صورت پذیرفت. وظیفهٔ انتخاب و تدوین آنرا هم بر عهدهٔ راقم این سطور نهادند که روزگاری دراز، مفتخر به شاگردی و هم دستیاری آن دانشمندی بدیل بود. این مقالات بر حسب موضوع دسته‌بندی و تدوین شده است. مقالات دفتر حاضر از این قرارند:

پس از دیباچهٔ کاظم موسوی بجنوردی و مقدمهٔ مختصر نگارندهٔ این سطور، و نوشتهٔ کوتاه اما پرفایده و خواندنی شادروان دکتر احمد تفضلی در رسای استاد زریاب و اشاره به برخی فضایل علمی و اخلاقی او که جلوه‌ای دیگر به این مجموعه می‌بخشد، متن مقالات و نوشته‌های استاد آغاز می‌گردد.

ایران پیش از اسلام، اولین بخش این مجموعه، مشتمل بر دو مقاله

تاریخی است: نخست «ساسانیان» که به صورت مقاله‌ای بلند در این دفتر منتشر می‌شود، اصلاً رساله‌ای بوده که استاد به سفارش دانشگاه آزاد (پیش از انقلاب) نوشته و توسط همان دانشگاه (ظاهراً در ۱۳۵۵ ش.) چاپ شده بوده است. چون رساله‌ای است موجز و محققانه و پرفایده و البته کمیاب، در این دفتر به چاپ رسید. در پی آن مقاله‌ای زیر عنوان «افسانه فتح‌الحضر در منابع عربی و شاهنامه» آمده و استاد زیراب پس از شرح مختصری درباره‌ی الحضر، به داستان فتح آن به دست اردشیر ساسانی در منابع عصر اسلامی پرداخته و آن روایات را با آنچه در شاهنامه آمده مقایسه کرده، و درباره‌ی شباهت آن با افسانه یونانی نیوس و اسکولا به نظر نولدکه سخن گفته است.

بخش دوم که به مباحث تاریخی اختصاص یافته با مقاله‌ای تحقیقی درباره‌ی «سازمان اداری ایران در زمان حکومت ایلخانان»، که از ادوار مهم دیوانسالاری و اداری ایران به شمار می‌رود، آغاز شده است. استاد در این مقاله به مطالبی چون شیوه تعیین سلطنت، مقامات لشکری و کشوری، فرمان‌ها و نامه‌ها، تقسیمات کشوری، قانونگذاری، سکه و عیار طلا و نقره، اوزان و مقادیر، قضاوت، و اصلاحات غازان خان پرداخته و تصویری موجز اما جامع از ساختار اداری و سیاسی این دوره به دست داده است. استاد زیراب در مقاله بعدی زیر عنوان «سه نکته درباره‌ی رشیدالدین فضل‌الله»، کوشیده تا نشان دهد که اتهاماتی که دشمنان خواجه بر دین و سیاست او وارد ساخته‌اند، همه از روی غرض‌ورزی و نتیجه نیرنگ‌بازی‌های رقیبانش بوده است. آنگاه «داستان کشته‌شدن مجدالدین بغدادی»، عارف مشهور قرن ۶ ق، که در برگ آخر یک دستنویس کتاب فصل‌الخطاب فی المحاضرات از محمد بن محمد حافظی بخاری نقشبندی آمده، و به گفته استاد زیراب این واقعه در هیچ منبع دیگری به این کیفیت دیده نشده، موضوع مقاله بعدی است در همین

بخش، آنگاه مقاله «فردوی و طبری» آمده که اثری محققانه درباره دیدگاه‌های تاریخ‌نگاران طبری و فردوسی، و انگیزه‌های آن دو در تألیف تاریخ و ساختن آن حماسه بزرگ ملی است.

بخش سوم درباره شعر و ادب و لغت، با مقاله‌ای زیر عنوان «قصیده‌ای ناتمام منسوب به ابن سینا به نام حی بن یقطان» (غیر از رساله مشهور حی بن یقطان از همو)، که در یک مجموعه خطی آمده و در اینجا اجمالاً مورد بررسی و شرح قرار گرفته، آغاز شده است. آنگاه مقاله کوتاهی آمده درباره «صاحب بن عباد»، وزیر نامدار بویه‌یان ری و اصفهان، از کتاب مثالب الوزیرین ابو حیان توحیدی که در قدح و هجو صاحب و ابن‌العمید نوشته بوده است. «در معنی دو بیت از حافظ» عنوان مقاله‌ای دیگر است، سخت خواندنی، در پاسخ به ایرادی که کسی بر شرح و معنایی که استاد برای دو بیت از حافظ ارائه داده، وارد ساخته است. پس از آن، مقاله «در استعمال گمان» در واقع تبیین مجدد و دقیق‌تری از موضوع خطابه‌ای است که گویا استاد درباره مفهوم گمان و کاربرد نادرست ترکیب بی‌گمان به جای بلاشک ایراد کرده و کسی بر آن ایراد گرفته بوده و استاد در این مقاله آن ایراد را پاسخ داده است.

در بخش ترجمه‌ها، نخست بخشی از کتاب دریای جان اثر هلموت ریتر که به قلم استاد به فارسی ترجمه شده؛ و آنگاه مقاله‌ای زیر عنوان «خوارزم قدیم»، نوشته س. پ. تولستو، باستان‌شناس روس، هم به ترجمه استاد زیرباف آمده است.

بخش بعد زیر عنوان علم و اندیشه مشتمل بر دو مقاله است. یکی «پارادوکس‌های نظام» یعنی بررسی آن دسته از آراء و نظرات کلامی ابراهیم بن اسحاق بن سیار معتزلی، مشهور به نظام، که با آراء و عقاید عموم متکلمان مخالف است. این مقاله محققانه از جمله نمونه‌هایی است که تبحر استاد را در تاریخ اندیشه‌های عقلی - کلامی در تمدن و فرهنگ

اسلامی نشان می‌دهد. دوم مقاله «مناظره‌ای کوتاه درباره احکام نجوم» مشتمل بر مباحثه و مناظره میان فخرالدین رازی و شرف الدین مسعودی است که استاد زریاب او را به اقرب احتمال، همان شرف الدین مسعودی صاحب کتاب جهان‌نامه دانسته است.

بخش ششم این مجموعه یعنی نقد و معرفی کتاب، شامل شش مقاله است: «ایرانیان و عربها در زمان ساسانیان» که نگاهی است به کتابی مشهور با همین عنوان از نولدکه به ترجمه استاد زریاب خویی؛ معرفی و بررسی اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید به تصحیح دکتر ذبیح‌الله صفا که استاد زریاب در آن ضبط صحیح چند کلمه و معانی آنها را یادآور شده است؛ بررسی و معرفی رساله مخارج الحروف یا اسباب الحدوث الحروف، تصنیف شیخ الرئيس ابوعلی بن سینا؛ به تصحیح و ترجمه فارسی دکتر پرویز ناقل خانلری؛ معرفی و نقد و تذکار چند نکته مهم درباره جلد اول تاریخ ادبیات در ایران نوشته دکتر ذبیح‌الله صفا؛ معرفی، بررسی و نقد ترجمه تفسیر طبری به تصحیح حبیب یغمایی، که استاد زریاب در آن، بنا به دلایل و شواهدی، این ترجمه را غیر از اصل عربی تفسیر طبری دانسته و در عین حال قدمت و اهمیت آنرا به لحاظ زبان فارسی تأیید کرده است؛ و سرانجام معرفی، بررسی و ذکر نکات محققانه درباره سندی که آنرا «سوگندنامه جهان پهلوان» خوانده و در زمره مجموعه‌ای کهن از منشآت و فرمانها به نام المختارات من الرسائل توسط استاد ایرج افشار به چاپ رسیده بوده است.

بخش هفتم با عنوان گوناگون به مطالب گوناگون از استاد زریاب یا درباره او اختصاص یافته است. دو مصاحبه، یکی درباره شاهنامه حکیم طوس، و دیگری درباره تاریخ و تاریخنگاری؛ پاسخ به پرسشهایی درباره ریشه و معنی چند واژه؛ سخنرانی استاد درباره فضایل و اوصاف شادروان دکتر محمد معین که در مجلس یادبود او ایراد شده؛ یک مقاله درباره فریتز

ولف و تحقیقات او در زبانهای ایرانی، ترجمهٔ اوستا و خاصه تدوین فرهنگ شاهنامهٔ فردوسی در این بخش آمده است. «زندگانی من» یا احوال خود نوشت استاد، گفتاری است در فضایی مشحون از صداقت، گواه فضایی چون آزادگی، بی‌نیازی و خرسندی، علم دوستی، کوشش و صبر و تحمل، که با ایجازی سخت بلیغ در سلک بیان کشیده شده است. این گفتار را که باید نمونه‌ای عالی در شرح حال نویسی تلقی کرد، شایسته است فرزندان این سرزمین بخوانند و سرمشق خویش قرار دهند.

چند نامهٔ خواندنی از دکتر زریاب که در ۱۳۷۳ ش به همت استاد ایرج افشار در مجلهٔ کلک به چاپ رسیده بوده، زیب این دفتر هم هست؛ و سرانجام برخی نامه‌های استادان و دانشمندان اروپایی به استاد زریاب، آخرین ابواب این دفتر را تشکیل می‌دهند.

پیدا است که انتخاب و گردآوری نوشته‌های دانشی مرد جامع‌الاطراف چون زریاب، از میان مقالاتی که طی حدود نیم قرن پدید آورده و هریک مشتمل بر تحقیقات عمیق و نکته‌های بدیع است، کاری دشوار می‌نماید؛ اما فواید بی‌شمار این مقالات برای اهل تحقیق، خاصه محققان جوان، می‌تواند انگیزه‌ای موجه برای گردآوری و انتشار این مجموعه تلقی گردد.

صادق سجادی